

Нусипова Гульнара Игенбаевнаның «6D020100 – Философия» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Қазақ философиясының рухани-адамгершілік өлшеміндегі еркіндік құбылысы: дәстүрден жаңғыруға дейін» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста еркіндік ұғымының қалыптасуының философиялық-дүниетанымдық қырлары және оның қазақ фольклорынан басталып, тәуелсіз Қазақстан философиясының қазақ ойлау дәстүріндегі экспликациясы қарастырылды. Дәстүрлі қоғамнан демократиялық жаңғырған заманауи қоғамға өткен Қазақстанның рухани мәдениетіндегі еркіндік ұғымын өрбіту қазақ философиясының рухани-адамгершілік өлшемінің призмасы арқылы жүзеге асырылады. Бұл жұмыста еркіндік ұғымына анықтама беріліп, объективтік және субъективтік еркіндік пен қажеттілік арақатынасында негізделеді, қазақ философиясының дамуының әр кезеңдеріндегі еркіндік мәселесін түсіну ерекшеліктері ашылады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Тарих бастауларына көз жіберсек, қоғам дамуының әрбір маңызды кезеңі еркіндікке өзіндік түсінік береді. Еркіндік адам өмірінің әмбебап сипаттамаларының бірі ретінде мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін, әрбір жеке адамның жауапкершілігін және оның қоғаммен байланысын түсіндіретін мәселелердің тұтас кешенін ұғынуға үлкен мүмкіндік береді. Еркіндік адамның рухани болмысының мазмұны және тұлғаны тәрбиелеудің негізгі міндеті, өзін-өзі жүзеге асырудың маңызды сипаты. Ол адамды анықтайды, ашады, ойлау мен өмір салтын қалыптастырады, тіпті адам өмір сүретін ортаны тәжірибелік жолмен өзгертеді. Жеке адамның еркіндігі – бұл құндылық қасиеттері басым, өзінің даралығын танытатын, өзін-өзі сезінетін, еркін іс-әрекеттер жасай алатын және өзін жүзеге асыру үшін пайдаланатын адамның ғана таңдауы.

Еркіндік адамның физикалық немесе әлеуметтік болмысының мәселесі ғана емес, онтологиялық, экзистенциалды, рухани, жеке, адамгершілік мәселе ретінде де қарастырылады. Қазіргі кезде еркіндік мәселесінің өзектілігі адамның зияткерлік және адамгершілік бірегейлену процесіне айтарлықтай әсер етуде. Өйткені, еркіндік рухани кеңістікті қалыптастыруда шешуші мәнге ие.

Ұлттық дүниетанымдағы еркіндік мәселесінің рухани-адамгершілік қырлары философиялық зерттеулер аясында жете қарастыруды талап етеді. Сондықтан бұл өзекті мәселеге түсінік бере отырып, оның қазақ философиясының белгілі бір кезеңдеріндегі деңгейін ашу және қазақ халқының мәдениетіндегі, философиялық бай мұрасындағы еркіндіктің мәні, оның қазіргі қоғамның кең ауқымды мәселелерін шешудегі маңыздылығы мен ролін, рухани құндылықтарды тарихи-философиялық және тарихи-мәдени тұрғыдан зерттеуге қосқан үлесін көрсету.

Қазақ халқының мәдени-философиялық бай мұрасындағы еркіндік пен батырлық құндылықтарын арқау еткен көшпенділердің ұлы өркениетін жалғастырудың маңызы зор. Бүгінде еркіндік ұлттық рухты көтеру мақсатында

еліміздің мәдени-рухани дамуының қажетті алғышарттарының бірі. Өйткені, қазіргі әлемдегі көптеген қарама-қайшылықтар мен қақтығыстардың басты себебі – ұлттық мәдениеттердің дәстүрлі гуманистік құндылықтарын ұмыту және оны ескермеу болып отыр. Ал ұлттық мәдениет қазіргі өркениеттердің негізгі парадигмаларын байытып, толықтырады және бүкіл әлемді өзгертеді.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Еркіндік идеясы көне замандардағы мифтік дәуірден басталады. Еркіндік теңдікпен, қажеттілікпен, әділеттілікпен бірге қарастырылып, адамның мәні мен өмір сүру тіршілігін сипаттайды және ол адамзатты қоршаған шындықпен, табиғатпен және қоғаммен қарым-қатынас жасау тәжірибесінен туындайды. Қазақ философиясындағы еркіндік мәселесін негіздеудің теориялық-дүниетанымдық алғышарты - дәстүрлі қазақ қоғамының еркіндік туралы түсініктері қазақ фольклорында барынша айқын көрінді. Эпикалық поэмалар мен ертегілерде әділеттілік, ізгілік және халықтың ар-намысы үшін күресетін кейіпкер еркіндік, еркін адам идеясының көрінісі болды.

Қазақ даласының Ресей мемлекетімен өзара қарым-қатынасы қазақ философиялық ойының тарихында жаңа кезеңді қалыптастырды. Еркіндік тақырыбы даланың өмірлік кеңістігі контекстімен ұштаса отырып, «туу – өлім», «жақсылық – жамандық», «өткен шақ – осы шақ», «соғыс – бейбітшілік» дихотомиялары қазақ жырауларының шығармаларындағы ой-пікірлердің өзегіне айналды. Оларда еркіндік идеясы «Атамекен», «Туған ел», халық бірлігі және елдің тұтастығымен байланысты болды. Шығыс пен Батыстың бір-біріне қарама-қарсы, бетпе-бет келуінде мәдениеттердің болашағын таңдау әсіресе «Зар заман» ақындары мен қазақ ағартушыларының, одан кейін «Алаш» қайраткерлерінің философиялық ойларынан айқын көрініс тапты. Тарихи кезеңдегі философиялық ойдың негізгі мәселелері – жаңашылдық пен дәстүрлі рухани құндылықтар арасындағы үйлесімділік, отырықшылар мен көшпенділер әлеміндегі қарама-қайшылықтардың жойылуы, шығысқа еліктеуші мәдени кеңістік пен қоғамдық прогрестің батыстық үлгілерінің қосындысы болды. Диссертациялық жұмыста «Зар заман» ақындары мен қазақ ағартушылары Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, сондай-ақ қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев шығармашылықтарындағы еркіндік идеясын зерттеуге талпыныс жасалды.

Отандық философияда еркіндік мәселесін онтологиялық, аксиологиялық тұрғыдан қарастыруға Қ. Әбішев, Ж.М. Әбділдин, Н.Қ. Сейтахметов, М.С. Сәбитов, А.А. Хамидов, С.Ю. Колчигин, Р.Ж. Әбділдина, А.Б. Қапышевтер көп көңіл бөлді. Ал қазақ философиясындағы еркіндік мәселесі арнайы зерттеу нысаны болмағанымен, оны жалпы қазақ философиясының тарихы, рухани мәдениет-тің зерттеу аясында қарастыруға зор үлес қосқан философтар Ә.Н. Нысанбаев, Д.К. Кішібеков, Т.Ы. Әбжанов, А.Х. Қасымжанов, Қ. Бисембиев, М.С. Бурабаев, О.А. Сегізбаев, Ғ. Есім, С.Е. Нұрмұратов, Қ.Ш. Нұрланова, С.Н. Ақатай, І.Е. Ерғали, М.С. Орынбеков, Т. Айтқазин, Н.Е. Елікбаев, Т.Х. Ғабитов, Ж.А. Алтаев, Г.Ж. Нұрышева, Д.С. Раев, Г.Ғ. Барлыбаева, Ә.А. Құранбек, К.М. Қоңырбаева, Ж.Б. Ошақбаева еңбектерін айтуға болады. Сондай-

ақ, Р.Ж. Әбділдинаның, К.М. Қоңырбаеваның, Г.Ж. Есмағұлованың, М.А. Джекебаеваның диссертациялық зерттеулерін атап өтуге болады.

Диссертациялық жұмыста қазақ халқының тарихын, әдебиетін, құқықтық заңдары мен әдет-ғұрыптарын зерттеу жолында мол мұралар жасаған қазақ ойшылдарының еңбектері негізге алынып, еркіндік құбылысына рухани-адамгершілік өлшеміндегі философиялық тұрғыдан талдау жасалынды.

Зерттеу жұмысының мақсаты: қазақ философиясының рухани-адамгершілік өлшеміндегі еркіндік құбылысын қоғамның мәдени-тарихи дамуы контекстінде дәстүрлі түрден қазіргі заманға дейін ашу.

Диссертациялық жұмыста төмендегідей **міндеттер** алға қойылды:

- тағдырдың мифологемасын қалыптастыру процесін ашып, одан тағдыр мен ырық еркіндігі идеяларына көшуді қадағалау;

- еркіндіктің мәнін объективтік және субъективтік қырлары тұрғысын-да философиялық талдау жүргізу;

- еркіндік пен қажеттілік арасындағы байланысты негіздеу және ашу;

- қазақ мәдениетінің дүниетанымдық ерекшеліктерін анықтау және қазақ фольклорындағы еркіндік феноменінің дүниетанымдық алғышарттарын зерделеу;

- еркіндік идеясын дамыту және оның негізінде адам мен қоғамның сана-сезімін жетілдірудегі қазақ ағартушылығының негізгі рөлін анықтау;

- «Алаш» қайраткерлерінің шығармашылық мұрасындағы негізгі идея болып табылатын еркіндік мәселесінің қазіргі шындықпен тарихи сабақтастығын айқындау;

- кеңестік кезеңдегі қазақ философиядағы еркіндік мәселесінің сипатын талдау;

- тәуелсіз Қазақстан философиясындағы еркіндіктің негізгі тұжырымдамаларына сыни талдау жасау.

Зерттеу жұмысының нысаны: – қазақ философиясының рухани-адамгершілік өлшеміндегі еркіндік құбылысы.

Зерттеудің пәні: – қазақ философиясындағы дәстүрден қазіргі заманға дейінгі дамудың әлеуметтік-мәдени аясындағы еркіндік құбылысының ерекшеліктері.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері. Диссертациялық зерттеу жұмысын жалпыфилософиялық ұстындар мен категориялар құрайды. Қазақ дүниетанымындағы еркіндік құбылысын зерттеу диалектикалық, жүйелік, герменевтикалық, салыстырмалы әдістерге негізделді. Осы әдістерге сүйене отырып, философия тарихындағы еркіндік мәселесін және адамның болуын, оның ақыл-ойын, өмірдің мәнін, руханилықты және т.б. еркіндік құбылысын теориялық тұрғыдан түсінудің нақты сипатын береді. Қазіргі отандық зерттеулер қазақ философиясының жаңартылған әдіснамалық ұстанымдарынан еркіндік құбылысын ашуға ықпал етті.

Диссертация тақырыбы бойынша Батыс философиясы өкілдерінің И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ж.-П. Сартр, Б. Спиноза, К. Маркс, Ф. Энгельс, Н. Бердяев және т.б. еркіндік идеялары анықталды, сонымен қатар XIX ғ. қазақ

халқының ұлы ойшылдары Шоқан, Абай, Ыбырай және ХХ-ХХІ ғғ. қазақ зиялыларының дүниетанымдарындағы еркіндіктің мәні қарастырылды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы. Жұмыста төмендегідей нақты ғылыми жаңашылдығы бар нәтижелер анықталды:

- тағдыр құбылысы жан-жақты қарастырылып, тағдыр мифологемасының алдын ала жазу мен ырық еркіндігі идеяларына айналуының логикасы ашылып көрсетілді;

- еркіндіктің мәнін түсіндіруде объективтік пен субъективтікті қарастыра отырып, объективтік алғаш рет субстанциалистік және субъективтік антисубстанциалистік мысалында талданды;

- еркіндік пен қажеттіліктің байланысы ашылып, Г.В.Ф. Гегель мен Ф. Энгельстің философиясында бұл байланыс тұжырымдамасы сыни тұрғыдан қайта қаралды;

- қазақтың дәстүрлі қоғамындағы еркіндікті бағалау мен қастерлеу үлгілерін ұлт фольклоры ауқымында мәдени-философиялық тұрғыдан талқылау арқылы ғылыми зерделеуден өткізілді және оның этникалық қауымдастықтың ділін қалыптастырудағы идеялық негіздері айқындалды;

- қазақ ағартушылық кезеңінде қалыптасқан философиялық ойды еркіндік призмасы арқылы қайта қарастыру барысында еркін адам дүниені әрқашан еркін түсінеді деген тезис негізделді;

- ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының шығармашылығындағы еркіндік идеясының мазмұны ұлттың дамуына қатысты прогрессивті жалпыадамзаттық идеямен өзара астасып жататындығы дәйектелді, сонымен қатар заманауи кезеңде олардың саяси еркіндік, тәуелсіздік туралы түсініктері қоғамның рухани, саяси және мәдени болмысын жаңғыртуға ықпалын тигізетіндігі тұжырымдалды;

- кеңестік кезеңдегі қазақ философиясындағы еркіндік тұжырымдамаларына мазмұнды талдау жасалынды және жалпыадамзаттық рухани дамудың көкжиектері мен құндылықтары уақыттың саяси, идеологиялық ұстанымдарына сәйкес келмейтін зерттеулері нақтыланды;

- посткеңестік қазақстандық философиядағы еркіндік құбылысының негізгі көзқарастары талданып, еркіндік құбылысын зерттеуді мамандар жүйелі философиялық бағалау мен сыни ұстаным негізінде жүргізгені дәлелденді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- Еркіндік – мүмкіншілік пен қажеттіліктің, кездейсоқтықтың, бірегейліктің, моральдың, руханилықтың экзистенциясы жүзеге асырылатын онтологиялық категория. Еркіндік туралы антропологиялық тұжырымдамаларды тарихи-философиялық қайта құру оның тағдырға, алдын ала жазуға тәуелділігін көрсетеді.

- Батысеуропалық, орыс, қазақ философиясы өкілдерінің еңбектеріндегі еркіндік тұжырымдамалары, еркіндіктің адам болмысының толыққанды шарты, рухани-адамгершілік негізі, саналы қажеттілік, моральдық құндылықпен байланысты екенін түсіндіреді.

- Еркіндіктің мәнін анықтаудың теориялық-әдістемелік тәсілдері оның көпмағыналығы, күрделілігіне байланысты тек диалектикалық, жүйелік,

герменевтикалық, салыстырмалы әдістері ғана сыртқы және ішкі еркіндіктің айырмашылығын және оның жауапкершілікпен байланысын анықтайды.

- Қазақ философиясында еркіндік – ең басты мәселелердің бірі, ол субстанциялық, адам болмысының өзіндік бірегейленуімен, моральдық және экологиялық жауапкершілікпен табиғи үйлесімді екені көрсетілді.

- Қазақ ағартушылығы жеке адам үшін де, жалпы ұлт үшін де азаттықтың өмірдегі маңызын ұғындыру жолында үлкен шығармашылық жұмыстар атқарды. Ұлттық сананың жаңарған құндылықтық бағдарларға бағыттау, прогресс идеясын бекіту - қазақ ағартушылығының ең үлкен жаңалығы болды. Тарихи-философиялық талдау арқы-лы толық адамның тұжырымда-малық үлгісі толық адам-кемел адамды ашты. Қазақ ағартушылары дін еркіндігінің адам тіршілігі үшін маңызын анықтады.

- Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, сынды қазақ зиялыларының еңбектерінде еркіндік қоғамның дамуымен, демократиялық процестермен, саяси құқықтармен байланысты саяси-әлеуметтік категория ретінде қарастырылады. Әртүрлі тарихи кезеңдерде көрініс тапқан ұлттық идеялардың сабақтастығы кейінгі даму кезеңдерінде де маңызды, олар, әсіресе, қазіргі кезеңде өткеннің ең жақсы дәстүрлері болашаққа деген ұмтылыстың тірегіне айналған кезде қоғамның рухани жаңаруын өзектендіре түседі.

- Кеңестік тоталитаризм мен коммунистік идеологиялық бағдар, саяси-әлеуметтік ахуал ұлтты демографиялық дағдарысқа әкелді, тілі мен ділінің қалыпты, еркін дамуына, өркендеуіне мүмкіндіктер бермеді. 1989 жылы Қазақстан философиясында алғаш рет еркіндік мәселелері аясында таным құбылысы, белсенділік тұжырымдамасы, философия мен рефлексияның байланысы және т.б. онтологиялық деңгейде қарастырылды.

- Тәуелсіз Қазақстан философиясында еркіндік мәселесі: нарықтық қатынастар жағдайындағы мәселе ретінде зерттелді; жалпы атеизмнен ауытқу нәтижесінде діни және зайырлы ұстанымдар талқыланды; билікке, шығармашылыққа байланысты талданды; сыртқы және ішкі еркіндіктің айырмашылығы тұрғысынан қарастырылды. Еркіндік мәселесінің философиялық зерттеулері қазіргі кезде құрылып жатқан «Жаңа Қазақстан» идеялық-теориялық платформасының ажырамас бөлігін құрайды, оның іске асырылуы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге және қазақстандық қоғамның дүниетанымына, қоғамдық санасына, тыныс-тіршілігіне жаңару құндылықтарын насихаттауды көздейді.

Зерттеу жұмысының нәтижелерінің сыннан өтуі және мақұлданыуы. Зерттеу тақырыбы бойынша 13 мақала жарық көрді. Оның ішінде – 3 («Адам әлемі», «Әл-Фараби», Ясауи университетінің Хабаршысы журналдарында»); Scopus журналдар базасына кіретін «XLinguae» Словакия журналында (квартиль – 1, процентиль – 95) – 1 мақала;

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация құрылымы белгіленген мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.